

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ СТАНОВЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КУЛЬТУРИ У МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ СОЦІОНОМІЧНИХ ПРОФЕСІЙ

У статті на основі аналізу наукових досліджень і проведення культурологічно зорієнтованих навчальних діалогів у майбутніх фахівців соціономічних професій аналізується формування необхідних комунікативних здібностей для професійного спілкування, культури спілкування і культури поведінки. Встановлено, що за відповідної організації навчального процесу, який уможливорює особистісний професійний ріст майбутніх фахівців, у центрі постає культурологічно зорієнтований навчальний діалог, за допомогою якого формуються «суб'єкт-суб'єктні» взаємини, які відповідно до вимог часу посідають ключові позиції у підготовці майбутніх фахівців соціономічних професій.

Ключові слова: особистість, розвиток, саморозвиток, самовдосконалення, культурологічно зорієнтований навчальний діалог, професійне становлення особистості майбутніх фахівців соціономічних професій, професійне спілкування, культура поведінки, культура спілкування.

Л.А. Онуфрієва

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ СТАНОВЛЕНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ У БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ СОЦИОНОМИЧЕСКИХ ПРОФЕССИЙ

В статье на основе анализа научных исследований и проведения культурологически сориентированных учебных диалогов у будущих специалистов социономических профессий анализируется формирование необходимых коммуникативных способностей для профессионального общения, культуры общения и культуры поведения. Установлено, что при соответствующей организации учебного процесса, которая способствует личностному профессиональному росту будущих специалистов, в центре находится культурологически сориентированный диалог. С его помощью формируются «субъект-субъектные» отношения, которые сообразно требованиям времени занимают ключевые позиции в подготовке будущих специалистов социономических профессий.

Ключевые слова: личность, развитие, саморазвитие, самосовершенствование, культурологически сориентированный учебный диалог, профессиональное становление будущих специалистов социономических профессий, профессиональное общение, культура поведения, культура общения.

L.A. Onufrieva

PSYCHOLOGICAL ASPECT OF FORMATION OF PROFESSIONAL CULTURE AT THE FUTURE EXPERTS OF SOCIONIMICAL TRADES

The article envisages the forming of necessary communicative skills for the professional communication, culture of intercourse and culture of behavior which bases on the analysis of scientific investigations and realization of culturally oriented training dialogues with future specialists of socionomical professions. As the result of the investigation the author determined personalities` intercourse at the professional sphere needs professional knowledge and skills necessary for the achievement of the pragmatism influence and considerable success in a professional interpersonal communication. The author proved that general psychological culture is a component of a general personality`s culture that favours a perception of the interior world of each individual providing successful vital

problems` solving, self-determination in a society and an active self-realization and self-development. The author determines due to a proper organization of a school process which makes possible personally professional development of future specialists the main point is culturally oriented training dialogue which helps to form "subject-subject" interrelation to occupy the first place in the education of future specialists of socionimical professions.

Key words: personality, development, self-development, self-perfection, culturally oriented training dialogue, professional formation of a future specialist's personality in socionimical professions, professional communication, culture of behavior, culture of intercourse.

Актуальність проблеми. Сучасний розвиток суспільства потребує підготовки фахівців із високим рівнем професіоналізму, водночас необхідно зосередити увагу на розвиткові психологічної культури майбутніх фахівців соціономічних професій, які здійснюють психологічний вплив на оточуючих їх людей, що передбачає обов'язкову наявність сформованої психологічної особистості, зокрема культури діалогічного спілкування, у якому відображається ставлення до іншої людини як до цінності та неповторної індивідуальності. Під час діалогічного спілкування людина відкриває реальний світ свого співрозмовника. Таке спілкування називають ще гуманістичним спілкуванням. Психологічна культура є однією з сторін культури особистості. Кожна людина є неповторною і автономною особистістю, органічною частинкою системи національної і суспільної культури. Завдання становлення і розвитку культури особистості майбутніх фахівців соціономічних професій посідає чинне місце в професійній підготовці фахівця.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Сучасні вітчизняні психологи (Г.О. Балл, А.Г. Волинець, С.О. Копилов, С.Д. Максименко та ін.) наголошують, що «гуманістичні орієнтири сучасних навчальних технологій підготовки фахівців XXI століття в ВНЗ повинні бути пов'язані з важливими провідними принципами гуманізації освіти серед яких є надання переваги культурологічно діалогічній стратегії освіти, що полягає в розбудові рівноправного «суб'єкт-суб'єктного» спілкування учасників навчально-виховного процесу не тільки в школі, але й в вищих навчальних закладах» [1; 9; 15].

Польські дослідники зазначають, що в останні роки в Польщі відбуваються зміни в різноманітних сферах економічного, технологічного, законодавчого та соціального життя. Соціальні зміни викликають низку як позитивних, так і негативних

вних явищ. До корисних змін можна зарахувати економічний розвиток країни, загальне матеріальне покращення життя людей, вищі доходи, відкриття кордонів, свобода пересування, розвиток навчання та вищої освіти, користь в сфері доступу до культури, розвиток спортивної інфраструктури (ЄВРО 2012, організоване Польщею разом з Україною), охорона середовища, зміни в свідомості людей тощо. Негативними ж явищами є зріст злочинності, безробіття, спад рівня життя людей середнього класу, розвиток явищ зі сфери соціальної патології від корупції громадських закладів по соціальне виключення, безпритульність, безпорадність, проституцію, агресію та насилля, зріст самогубств тощо [14, с.141], що також негативно впливає на підготовку й становлення особистості майбутніх фахівців соціономічних професій.

Мета дослідження – здійснити теоретичний огляд психологічних особливостей формування професійної культури у майбутніх фахівців соціономічних професій в рамках їх професійного становлення.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні гостро постає питання професійного становлення майбутніх фахівців соціономічних професій і їх психологічної культури, яка формується стихійно і через цілеспрямовані зовнішні й внутрішні впливи на особистість. Формування культури професійного становлення майбутніх фахівців соціономічних професій передбачає, на думку В.С. Біблера, «перехід від домінанти розуму, що пізнає, до розуму діалогічного», що уможлиблюється у разі представлення навчального процесу підготовки майбутніх фахівців у формі діалогічного спілкування, тобто, як культурологічно орієнтований навчальний діалог з «суб'єкт-суб'єктними» відносинами [4].

У наш час у вітчизняній психології прослідковується зорієнтована на особистість, підготовку майбутнього фахівця й створення духовних цінностей культурологічна модель освіти. Дослідники Г.С. Батищева, Є.В. Бондаревська, В.В.Вербець, С. В.Іванова, П. Ф.Каптерев, М. С.Корольчук, М. Коул, Г. І.Марасанов, Ф. Ш. Мухаметзянова та ін. зробили вагомий внесок у дослідження поняття «психологічна культура». Розгляд різних підходів науковців до розуміння суті підвищення професіоналізму у контексті сучасних освітніх систем за-

свідчує пріоритетність духовно-моральної сфери з орієнтацією на особистість людини як основну цінність.

Упродовж тривалого часу вчених різних галузей – філософів і соціологів, психологів і педагогів, культурологів і медиків цікавили й цікавлять проблеми особистісного розвитку та психологічної культури майбутніх фахівців соціономічних професій. У дослідженнях відомих учених К. Д.Ушинського, М. І.Пирогова, С.Ф. Русової, А.С. Макаренка, В. О. Сухомлинського, М. Монтесорі та ін., у працях І.Д. Беха, М.Й. Боришевського, І.С. Кона знаходиться своє відображення твердження про своєрідність й унікальність, неповторність й оригінальність кожної особистості зокрема, які торкаються її духовного і внутрішнього світу, всебічний розвиток і виявлення усіх здібностей особистості.

З 70-х років минулого століття психологічна культура досліджувалась у працях відомих науковців Б.Г. Ананьєва, В.С.Біблера, Л.С.Виготського, О.М.Леонт'єва, С.Л. Рубінштейна, Г.С. Костюка та ін. Зміст поняття «психологічна культура» досліджувався в акмеологічних дослідженнях А.О.Деркач, Є.О. Клімова, Н.В.Кузьміної, Г.І. Марасанова, Ф.Ш. Мухаметзянової.

Дослідники Г.О. Балл, М.Й. Боришевський, В.В. Рибалка, Т.М. Титаренко, Н.В. Чепелева та ін. підкреслюють значення розвитку в особистості майбутніх фахівців соціономічних професій професійно важливих якостей культури спілкування та взаємодії в соціумі, колективі, родині.

Відомі науковці С.Д. Максименко, В.В. Рибалка, Н.В. Чепелева вказують на різницю між поняттями «психологічна культура фахівця» і «професійна культура». Під культурою фахівця вони розуміють рівень та якість володіння професійними вміннями й навичками. Під професійною культурою науковці визначають ширше – як стиль мислення і поведінки особистості в професійній діяльності, який визначається загальним розвитком і як компонент професійного становлення особистості. Під культурою вони вважають сукупність створених суспільством. До важливих функціональних особливостей професійної культури відносяться такі властивості особистості: здатність до саморозвитку й самовдосконалення, самооновлення особистості, наявність творчої ініціативи, особистісного розвитку і

саморозвитку в професійній сфері, високий рівень взаєморозуміння і взаємодопомоги, ціннісні орієнтації особистості та ін. [9; 16; 21].

Терміну «психологічна» культура немає ні в одному із вітчизняних психологічних словників, лише у довідковій літературі представлено деякі її складові: комунікативна культура, культура поведінки, культура мовлення, мислення, спілкування. В.В.Рибалка і Н.В.Чепелева дають визначення загальної і професійної психологічної культури [16; 21]. О.І.Мотков відносить до загальної психологічної культури особистості систему культурно-психологічних прагнень і умінь, а до розвинутої психологічної культури - самовиховання культурних прагнень і навичок, високий рівень спілкування, саморегуляція поведінки, творчий підхід до справи, вміння критики і самокритики, реалістичне оцінювання своєї особистості [11].

Дослідник М.М. Обозов включає у «психологічну культуру» уміння розуміти і знати себе й інших людей, належна самооцінка й адекватна оцінка інших людей; саморегулювання особистісних психічних станів і властивостей, саморегуляцію діяльності і регулювання відносин. Загальна психологічна культура органічно вплетена у культуру людини.

У своїх дослідженнях О.І. Мотков зазначав, що «психологічна культура становить комплекс культурно-психологічних прагнень, що активно реалізуються у відповідних уміннях». «Розвинена психологічна культура містить у собі: систематичне самовиховання культурних прагнень і навичок; досить високий рівень звичайного й ділового спілкування; гарну психічну саморегуляцію; творчий підхід до справи; вміння пізнавати та реалістично оцінювати себе та інших» [11, с. 39].

Дослідник Г.І. Марасанов вказував, що «...індивідуальна психологічна культура лежить в основі готовності й прагнення керівників, відповідальних працівників, службовців до саморозвитку, до нарощування професійної компетентності в різних аспектах» [10, с. 97].

Саму суть і зміст психологічної культури досліджує і Ф.Ш. Мухаметзянова: «Це культура створення і сприйняття психологічних явищ життя, ставлення людини до дійсності з погляду психологічних законів розвитку особистості й суспі-

льства, психоаналітична властивість особистості щодо себе та відповідно до цих феноменів удосконалення своїх особистісних властивостей і якостей, які сприяють ефективній життєдіяльності» [12, с. 84]. «Психологічна культура служить творчій перетворювальній діяльності викладача, вона є інструментом практики, допомагаючи не лише пояснювати й теоретично обґрунтовувати педагогічні факти і явища, а й визначати науково обґрунтовані способи розвитку та виховання, одночасно служить засобом удосконалення професійної діяльності педагога, основою аналізу й критерієм оцінювання її ефективності» [12, с. 85].

Відомий вчений С.Л.Рубінштейн психологічну культуру взаємопов'язував з етикою: «...Першочергова з першочергових умов життя людини – це інша людина. Ставлення до іншої людини, до людей становить основу людського життя. Психологічний аналіз людського життя, спрямований на розкриття стосунків з іншими людьми, є ядром життєвої психології. Тут, разом із цим, галузь «стику» психології з етикою...» [17, с. 262].

Сучасні науковці з Польщі М.Палюх, А.Хорбовський, К.Шмид вважають, що важливим завданням сучасної освіти є усталення в поведінці людини установки готовності прийняття (поважання) культурних, етнічних, релігійно-світоглядних та традиційних відмінностей. Протистояння різноманітним типам небезпеки через превентивну та профілактичну діяльність. Обмеження ксенофобії, стереотипів і різноманітних проявів світоглядного фундаменталізму та віросповідання. Формування розсудливої, критичної і розумної ідентифікації з проблематикою еволюції та основ культури соціального життя, скорочення пізнавальної й емоційної дистанції до власного досвіду та пізнання системи цінностей інших народів [24].

Підсумовуючи огляд досліджень відомих психологів, психологічна професійна культура представляє собою особливість особистості, яка об'єднує зовнішні культурні напрацювання суспільства (духовні цінності, традиції, звичаї, зразки поведінки) й особистісні якості (гуманістичні цінності, відповідальність, доброта, гармонійність, внутрішня і зовнішня краса), рівень сформованості якої уможливорює ефективність особистісного розвитку особистості; емоційне й інтелектуальне

спілкування, повага до людей, позитивне відношення до обраної професії, що і складає складові професійного становлення особистості майбутніх фахівців соціономічних професій. Г.О.Балл у своїй праці «Орієнтири сучасного гуманізму» розуміє культуру як єдність складників таких типів: 1) нормативно-репродуктивних, які забезпечують усталеність засобів і способів функціонування людських спільнот; 2) діалогічно-творчих особливостей культури професійного становлення майбутнього фахівця.

Відомі науковці В.І. Войтко, В.В. Рибалка, Н.В. Чепелєва та ін.. досліджували деякі структурні компоненти професійної культури - перцепції, рефлексії, саморегуляції, здатності до спілкування, соціального мислення, спостережливості, відповідальності, самостійності та ін. Праці таких відомих учених (М.Й. Борішевський, О.М. Леонтєв, В.В. Рибалка, О.Г. Солодухова, Т.М. Титаренко) присвячені якостям особистості, за допомогою яких людина усвідомлює себе, своє «Я» і може успішно й ефективно реалізувати свій професійний потенціал; такі якості сприяють професійному становленню цієї особистості [5; 8; 16; 18; 20].

Особливого змісту набуває у наш час культура спілкування, зокрема професійного спілкування, тому відповідно своєрідного значення набуває перехід від культури монологічної до «діалогу культур», філософські основи якого закладено В.С. Біблером, який зазначав, що під час культурологічного діалогу забезпечуються умови і для виникнення нових проектів й ідей, спілкування й розвитку особистості, а також для професійного зростання й становлення особистості майбутніх фахівців соціономічних професій у період навчання у ВНЗ [4].

У психології культура є особливою формою спілкування, відносини між різними культурами у якій базуються на монологічному «суб'єкт-об'єктному» принципі й діалогічному «суб'єкт-суб'єктному».

У своїй діалогічній концепції культури дослідник М.М.Бахтін вказував: «... тільки в спілкуванні, у взаємодії людини з людиною відкривається людина в людині як для інших, так і для себе. Особистість жива лише завдяки своїй зверненості до інших, тобто, особистість є там, де є діалог» [3, с. 40].

Упродовж навчання у ВНЗ майбутніх фахівців потрібно навчати працювати

з отриманою інформацією, забезпечувати діалогічний характер гуманітарної освіти та культурологічний підхід. Г.О.Балл зазначав, що під час навчання у ВНЗ основним у перетворенні ідеї діалогу культур є проектування навчання на опанування психологічними і фаховими дисциплінами, оволодіння сучасними знаннями як моментами цільної сучасної культури, що сприятиме професійному становленню особистості майбутнього фахівця. Професійне становлення включає триєдині аспекти:

- когнітивний сприяє розвитку у майбутнього фахівця культури мислення, формуванню світогляду та опануванню фахових дисциплін;
- комунікативний охоплює культуру спілкування та розвиток комунікативних здібностей;
- особистісний вказує на рівень розвитку культури поведінки, поваги до особистості колег й оточуючих, а також саморозвиток, самосвідомість і самовдосконалення.

Культурологічна підготовка майбутніх фахівців соціономічних професій - це комплекс психолого-педагогічного забезпечення процесу професійного становлення майбутнього фахівця, ознайомлення й оволодіння ними культурологічними знаннями й уміннями відповідно до гуманістичних ціннісних орієнтацій з пріоритетним діалогічним спілкуванням як формою здійснення суб'єкт-суб'єктної взаємодії викладачів і студентів [1; 3; 5; 7 – 9].

Ми схильні до сучасної парадигми особистісного й культурологічно зорієнтованого навчального діалогічного підходу у професійній підготовці майбутніх фахівців соціономічних професій.

Професійне спілкування спрямоване на створення сприятливого психологічного клімату й психологічну оптимізацію діяльності і міжособистісних стосунків. «На рівні майстерності вчителя воно забезпечує доведення до учнів досягнень світової науки і культури, допомагає засвоєнню знань, обміну думками, сприяє становленню ціннісних орієнтацій і формуванню власної гідності дитини. Непрофесійне педагогічне спілкування породжує в дітей страх, невпевненість, знижує рівень працездатності, порушує динаміку мовлення і провокує стереотипність ви-

словлювань, яка не стимулює бажання думати і діяти самостійно. Замість радості пізнання у школярів розвивається байдужість до навчання взагалі» [19, с. 370-371].

Часто ситуативне маніпулятивне спілкування, необґрунтована агресія, авторитарний стиль спілкування і взаємодії, зневажання оточуючих, тривале мовчання у той час, коли очікується підтримка чи важлива інформація, негативні особистісні риси завдають особистості фізичного й психологічного руйнування та перешкоджають рівноправному й довірливому спілкуванню. Доволі часто у колективах (особливо жіночих) спостерігаються деструктивні відносини між колегами, конфлікти, підсиджування, що веде до збільшення кількості стресів і захворювань, що негативно впливає на моральний клімат у колективі, і аж ніяк не сприяє творчому розвитку особистості професіонала.

Дослідниця Т.О.Флоренська, здійснюючи аналіз особливостей праці педагога, зазначає, особливості діалогічного навчання полягають в особистому зверненні до кожного учня як до неповторної індивідуальності, адже вчитель – це цікавий співрозмовник, якого зацікавила думка кожного з учнів і він з повагою ставиться до цієї думки, а це породжує свободу висловлювань і довірливе взаємне спілкування. На думку дослідниці, авторитет учителя визначається його духовним потенціалом та здатністю дійти до кожного учасника навчального процесу, породжуючи всебічний розвиток особистості учня. У такому навчальному спілкуванні учні органічно пов'язані з учителем, думка якого надзвичайно значима для кожного особисто. І головне, що в результаті такого навчального педагогічного діалогу народжується істина, тобто перемагає професіоналізм вчителя як фахівця [22; 23].

У такому навчальному педагогічному діалозі поєднуються завдання навчання і виховання, адже інформація і знання, отримані у ході співбесіди, стають особистими переконаннями учнів і не потребують заучування. Монологічне спілкування у навчальному процесі забезпечує одностороннє спрямування інформації, коли один з учасників педагогічної взаємодії висловлює свої думки, не потребуючи зворотного зв'язку. Діалогічне спілкування, під час якого створюється оптимальний психологічний фон, вимагає ставлення до співрозмовника як до творчої

особистості, цінності і неповторної індивідуальності й уможлиблює взаєморозкриття кожної зі сторін. Оптимальна педагогічна діалогічна взаємодія стає реальною лише за умови повної довіри, позитивного особистісного ставлення до людини як індивідууму.

Аналіз праць вітчизняних і зарубіжних вчених засвідчує їх високу оцінку розвитку моральної, релігійної і культурної свідомості, яка залежить від форм людського спілкування. Можливість морально-духовного удосконалення особистості вони розглядали як продуктивний результат міжлюдського і загальнолюдського спілкування та духовного й культурного обміну. Тому, ми прийшли до узагальнення, що спілкування особистостей у професійній сфері потребує фахових знань і навичок, необхідних для досягнення прагматичного впливу і значного успіху у професійній міжособистісній комунікації. Отже, загальна психологічна культура є складовою загальної культури особистості та сприяє пізнанню внутрішнього світу кожного індивідууму, забезпечуючи успішне вирішення життєвих проблем, самовизначення у суспільстві й активну самореалізацію і саморозвиток.

На основі огляду досліджень вітчизняних і зарубіжних науковців, ми прийшли до думки, що успішне і своєчасне впровадження культурологічного навчального діалогу в сам процес професійної підготовки майбутніх фахівців соціономічних професій сприяє високому рівню розвитку діалогічних умінь, комунікативної активності, самосвідомості в аналізі своїх власних особистісних якостей, уникненню психологічних проблем у діалозі, збагачення своїх особистісних знань новими теоретичними знаннями. Забезпечення умов розвитку таких властивостей сприяло становленню «суб'єкт-суб'єктних» відносин у процесі культурологічного навчального діалогу та створення вільної для діалогічної взаємодії атмосфери, де рахується і береться до уваги думка кожного. Професійне становлення майбутніх фахівців соціономічних професій, розвиток їх психологічної культури мислення, мовлення, спілкування, навчання і поведінки; залучення студентів-майбутніх фахівців до постійного особистісного й професійного росту, саморозвитку і самодосконалення складають головний напрямок культурного навчального діалогу.

За відповідної організації навчального процесу, який уможливорює особистісний професійний ріст майбутніх фахівців, у центрі постає культурологічно зорієнтований навчальний діалог, за допомогою якого формуються «суб'єкт-суб'єктні» взаємини, які відповідно до вимог часу посідають ключові позиції у підготовці майбутніх фахівців соціономічних професій. У ході дослідження встановлено такі критерії, які визначають продуктивність навчального діалогу в професійному становленні особистості фахівця:

- володіння навичками й уміннями культури мислення, логіка думки і висловлення;
- володіння комунікативними здібностями для забезпечення розвитку культури мовлення та спілкування;
- володіння власними особистісними якостями, які сприяють розвитку самосвідомості та культури поведінки;
- розвиток внутрішніх мотивів і потреб у професійному становленні майбутніх фахівців соціономічних професій.

Висновки. На основі аналізу наукових досліджень і проведення культурологічно зорієнтованих навчальних діалогів у майбутніх фахівців соціономічних професій прослідковується формування необхідних комунікативних здібностей для професійного спілкування, культури спілкування і культури поведінки. Вірне і чітке висловлення своєї думки, здатність до розуміння співрозмовника, володіння емоціями, вміння виражати позитив і бачити позитивне в інших, володіння мистецтвом переконання, уміння обійти чи згладити міжособистісні конфлікти у спілкуванні, в поведінці, знання особистісних властивостей людей, їх вікові й індивідуальні особливості позитивно характеризують високий рівень розвитку особистісного професійного становлення майбутніх фахівців соціономічних професій та рівень професійної культури, у процесі підготовки яких навчально-виховний процес у ВНЗ потрібно ґрунтувати на основі «суб'єкт-суб'єктних» відносин і взаємин у діяльності. Встановлено, що діалогічність сучасного освітнього процесу вбачає перебудову всього навчально-виховного процесу у ВНЗ і гармонізацію взаємин, їх гуманізацію, демократизацію та використання новітніх технологій на-

вчання на основі діалогу, який має реальний освітній зміст – діалог культур, що спілкуються між собою в контексті сучасної культури й буття.

Список літератури:

1. Балл Г.О. Діалого-культурологічний підхід як напрям гуманізації освіти / Г.О. Балл, С.О. Волинець, С.О. Копилов. // Психологія - школі. Зб. Матеріалів Другого Міжрегіонального науково-практ. семінару. Рівне 16 – 18 січня 1997. – Рівне, 1997. – С. 76-82.
2. Балл Г.О. Категорія культури: психолого-педагогічний аспект / Г.О. Балл. // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – №2. – С. 1-3.
3. Бахтин М.М. Естетика словесного творчества / М.М. Бахтин. – М.: Искусство, 1986. – 444 с.
4. Библер В.С. На гранях логіки культури / В.С. Библер. – М., 1997. – 440 с.
5. Боришевский М.Й. Потребность подростков в избирательном общении как фактор развития их морального самосознания / М.Й. Боришевский // Проблемы формирования социогенных потребностей. – Тбилиси: Мецниереба, 1974. – 254 с.
6. Войтко В.И. Личностно-ролевой подход к построению учебно-воспитательного процесса / В.И. Войтко // Вопросы психологии – 1981. – №3. – С. 34-42.
7. Карпенко З.С. Аксиологічна психологія особистості / З.С. Карпенко. – Івано-Франківськ, 2009. – 511 с.
8. Леонтьев А.Н. Человек и культура: навч. посіб. / А.Н. Леонтьев. – М., 1961. – 115 с.
9. Максименко С.Д. Основи генетичної психології / С.Д. Максименко. – К.: НППЦ Перспектива, 1998. – 220 с.
10. Марасанов Г.И. Психолого-акмеологическое консультирование как средство повышения психологической культуры кадров управления: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.13 / Г.И. Марасанов. – М., 1995. – 162 с.
11. Мотков О. И. Психология самопознания личности : практ. пособ. / О.И. Мотков. – М.: Педагогика, 1993. – 96 с.
12. Мухаметзянова Ф.Ш. Педагогические условия формирования психологической культуры учителя: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Ф. Ш. Мухаметзянова. – Казань, 1995. – 207 с.
13. Онуфрієва Л.А. Особливості розвитку професійної культури майбутніх фахівців соціономічних професій як мета професійного становлення // Л.А.Онуфрієва // Проблеми та перспективи формування інноваційної системи освіти в ХХІ столітті. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. (м. Львів, Україна, 3-4 лютого 2012 року). – Львів: Львівська педагогічна спільнота, 2012. – С. 20-21.
14. Палюх М., Земба Беата А. Людина в небезпечній ситуації. Багатовимірні аспекти соціальних патологій / М.Палюх, А.Беата Земба. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. – С. 14.
15. Пахомова О.Л. Культурологічний підхід до проблеми професійного становлення майбутнього психолога // О.Л.Пахомова // Проблеми сучасної психології. Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім Г.С. Костюка НАПН України /За ред. С.Д.Максименка, Л.А.Онуфрієвої. – Вип. 14. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – С. 622-636.
16. Рибалка В.В. Психологія професійного самовизначення для здорових старшокласників: метод. рекомендації / В.В. Рибалка. – АПН України. – К.: АПН України, 2004. – 25 с.
17. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2003. – 508 с.
18. Солодухова О.Г. Психологія становлення особистості молодого вчителя в процесі професійної адаптації: дис...д. психол. наук: 19. 00. 07 / Солодухова Ольга Георгіївна. – К., 1998. – 413 с.

19. Степанов О.М. Педагогічна психологія: навч. посіб. / О.М. Степанов. – К.: Академвидав, 2011. – 416 с.
20. Титаренко Т. Життєвий світ особистості: у межах і за межами студентості / Т. Титаренко. – К.: Либідь, 2003. – 376 с.
21. Чепелева Н.В. Психологічна культура майбутнього вчителя / Н.В. Чепелева. – К.: Т-во «Знання» УРСР, 1989. – 32 с.
22. Флоренская Т.А. Диалог в практической психологии: наука о душе / Т.А. Флоренская. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. – 208 с.
23. Шишова І.О. Сутність діалогічного спілкування як складової психологічної культури майбутніх педагогів / І.О.Шишова // Проблеми сучасної психології. Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України /За ред. С.Д.Максименка, Л.А.Онуфрієвої. – Вип. 17. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. – С. 754-763.
24. Paluch M., Horbowski A., Szmyd K., Kultura elementem nowej strategii edukacyjnej. Rozprawy i szkice, Kraków – 1999.